

Tomasz Wołowicz

Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie

Janusz Soboń

Akademia Morska w Szczecinie

PSYCHOLOGICZNE ASPEKTY SPRAWIEDLIWOŚCI PODATKOWEJ

Streszczenie

Generalnie można przyjąć, iż psychologia ekonomiczna jest dyscypliną, która zajmuje się mechanizmami i procesami psychicznymi leżącymi u podstaw zachowań konsumenckich i innych zachowań ekonomicznych (iluzji fiskalnych), w tym zachowań dotyczących postrzegania wartości nominalnych i realnych w procesach podatkowanych (psychologia opodatkowania). Psychologia ekonomiczna bada i ocenia, jaki wpływ na te zachowania mają preferencje, wybory, decyzje i inne czynniki. Zajmuje się również konsekwencjami tychże decyzji, szczególną wagę przywiązując do kwestii zaspokojenia potrzeb. Ponadto analizuje wpływ zjawisk ekonomicznych na ludzkie zachowanie i poczucie dobrobytu. Konsument (podatnik) funkcjonuje w konkretnym otoczeniu podatkowym, które zawsze należy rozpatrywać w czterech płaszczyznach¹: normatywnej, organizacyjnej, ekonomicznej oraz psychologicznej.

Słowa kluczowe: opodatkowanie, sprawiedliwość podatkowa, psychologia ekonomiczna.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF A TAXATION JUSTICE

Abstract

Generally it can be assumed that an economic psychology is a discipline that deals with the mechanisms and psychological processes underlying consumer behavior and other behaviors of economic (fiscal illusion), including behavior on the perception of the value of nominal and real taxes processes (psychology taxation). An economic psychology examines and evaluates the impact on these behaviors have preferences, choices, decisions, and other factors. It also deals with the consequences of those decisions, paying special attention to the issue of needs. In addition, it analyzes the impact of economic phenomena on human behavior and a sense of well-being. The consumer (taxpayer) functions in a particular tax environment, which must always be considered in four levels: normative, organizational, economic and psychological.

Key words: taxation, taxation justice, economic psychology.

¹ Na podstawie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Otoczenie_podatkowe [01.02.2016]. Patrz także: M. Pyszwa, *Zarządzanie podatkami w malej i średniej firmie*, C.H. Beck, Warszawa 2007; E. Nowak, *Strategiczna rachunkowość zarządcza*, PWE, Warszawa 2008.

Wstęp

Sprawiedliwość subiektywna to sprawiedliwość w odczuciu opodatkowanych. We wszystkich krajach, w których przeprowadzono sondaże na temat sprawiedliwości systemu podatkowego, większość osób oceniła podatki jako niesprawiedliwe². Inną kategorią subiektywnej oceny sprawiedliwości podatków jest ocena wymiany między jednostką a państwem. Zgodnie z teorią równowagi Adama motywację jednostki stanowi poczucie sprawiedliwej wymiany. Ludzie porównują wkład, który wnoszą, z otrzymanymi rezultatami (np. jakością dóbr publicznych). Jeżeli bilans ten wypada na niekorzyść danej osoby, to odczuwa ona silny dyskomfort³. Im większy jest ten dyskomfort, tym silniejsza jest jej motywacja do redukcji tego stanu (opór podatkowy i unikanie opodatkowania). W odniesieniu do podatków to równowaga między korzyściami osiąganymi przez jednostkę i jej wkładem sprawia, że system podatkowy jest oceniany jako sprawiedliwy. Jeżeli postrzegany wkład na rzecz państwa przewyższa zyski, to podatnicy (obywatele) postrzegają system podatkowy jako niesprawiedliwy⁴. Inni badacze wysoki stopień złożoności podatków (skomplikowania prawa podatkowego) łączą z poczuciem sprawiedliwości podatkowej⁵. Dotyczy to sytuacji, w których złożoność jest odbierana jako ograniczenie nadużyć osób skłonnych do „rozciągania” granic prawa. Złożoność podatków jest wtedy uważana za oznakę sprawiedliwości opodatkowania. Przeprowadzone na gruncie amerykańskim badania ujawniły pośredni wpływ złożoności podatków na ocenę sprawiedliwości⁶. Złożoność negatywnie wpływa na ocenę sprawiedliwości systemu podatkowego, ale tylko wówczas, gdy jej nie towarzyszyło uzasadnienie oraz gdy powodowała wzrost obciążeń podatkowych danej osoby⁷. Zatem można stwierdzić, iż podatnicy skłonni są tolerować złożoność wtedy, gdy wiąże się to z redukcją własnych obciążeń.

System podatkowy *versus* opór podatkowy

Ciekawe badania przeprowadziła Małgorzata Niesiołbędzka⁸, w ramach których Autorka badała społeczny obraz systemu podatkowego oraz zachowania związane z płaceniem podatków w Polsce. Analiza danych uzyskanych ze zmodyfikowanej skali Schmoldersa⁹ pozwoliła

² Informacje na temat wyników badań nad subiektywnym postrzeganiem sprawiedliwości systemu podatkowego: M. Niesiołbędzka, *Podatki*, [w:] *Psychologia ekonomiczna*, GWP, Gdańsk 2004, s. 507-510.

³ Za: A. Bańka, *Psychologia organizacji*, [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, GWP, Gdańsk 2000.

⁴ Por. B. Bradley, *The fair tax*, Pocet Books, New York 2004; P. Hite, M. Roberts, *Analysis of the tax reform based on taxpayers perceptions of fairness and self-interest*, „Advanced in Taxation” 1992, nr 4.

⁵ Por. m.in.: K. Eriksen, L. Fallan, *Tax knowledge and attitudes towards taxation: A report on a quasi-experiment*, „Journal of Economic Psychology” 1996, nr 17.

⁶ A. Cuccia, G. Karnes, *A closer look at the relation between tax complexity and tax equity perceptions*, „Journal of Economic Psychology” 2001, nr 22.

⁷ Za: M. Niesiołbędzka, *Podatki*, [w:] *Psychologia ekonomiczna*, GWP, Gdańsk 2004, s. 507-510.

⁸ Za: M. Niesiołbędzka, *Relacje podatnik – państwo jako predyktory moralności podatkowej*, „Psychologia Społeczna”, tom 43(11), s. 123-132. Wnioski z badań, s. 127-129.

⁹ Opis istoty i założeń skali Schmoldersa można znaleźć w: E. Kirchler, *Balance between giving and receiving: Tax morality and satisfaction with Pscal policy as they relate to the perceived just distribution of public resources*, „Reitaku International Journal of Economic Studies” 1997, no 5, s. 59-70 oraz E. Kirchler, *The economic psychology of tax behavior*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

stwierdzić, iż „większość badanych (66%) akceptuje oszustwa podatkowe, jedynie 11% respondentów odrzuca zaniżanie i zatajanie uzyskanego dochodu oraz przedkładanie fałszywie udokumentowanych zeznań. Badani uznali, że obowiązujące w polskim systemie stawki podatkowe nie pozwalają na właściwe rozłożenie obciążeń podatkowych między obywateli. Respondenci byli przekonani, że ich obciążenia są wyższe w porównaniu z obciążeniem osób z innych grup podatkowych, ale jednocześnie uważali, że osoby uzyskujące podobne dochody płacą taką samą kwotę podatków. Wymiana jednostka – państwo została oceniona w sposób umiarkowanie pozytywny”. Z badań wynika także, iż (...) moralność podatkowa zależy wyłącznie od subiektywnej oceny sprawiedliwości proceduralnej. Na moralność podatkową wbrew przyjętym założeniom, nie ma wpływu subiektywna ocena sprawiedliwości dystrybucyjnej. Ewaluacja sprawiedliwości proceduralnej opiera się przede wszystkim na ocenie sprawiedliwości prawa podatkowego, bazującej na przekonaniu, że obecnie obowiązujące stawki podatkowe pozwalają na prawidłowe, właściwe rozłożenie obciążeń podatkowych”¹⁰.

Analizując konstrukcję systemu podatkowego nie odnajdziemy takiego, który byłby oparty na takiej wartości jak zaufanie do samego podatnika. Natomiast z drugiej strony opór związany z koniecznością zapłaty podatków zawsze będzie związany z samą niechęcią do płacenia podatków (oporem podatkowym). Wydaje się, iż sam poziom obciążenia podatkowego nie jest jedynym czynnikiem implikującym niechęć do płacenia podatków. Można by bowiem na podstawie takiego rozumowania wysnuć wnioski, że im wyższe zobowiązanie tym większa niechęć (opór podatkowy). Krótko mówiąc, sam opór wobec realizowania indywidualnych obowiązków podatkowych może być tym silniejszy, im bardziej sam podział obowiązków podatkowych, przede wszystkim z punktu widzenia poziomu dolegliwości konkretnych obciążeń, uważany jest za wyjątkowo nieuczciwy¹¹. Można stwierdzić, iż postawy obywateli wobec obowiązków podatkowych są efektem oceny jakości (sprawności) działania instytucji publicznych. Im gorsza ocena instytucji publicznych, tym większy jest indywidualny bierny i czynny opór podatkowy, będący wyrazem uznania podatków i całego systemu podatkowego za niesprawiedliwy z perspektywy równości, powszechności opodatkowania oraz pionowej i poziomej sprawiedliwości podatkowej.

Kwestia wysokości obciążenia podatkowego stanowiła przedmiot rozważań klasyków ekonomii. David Ricardo dopatrywał się negatywnych skutków opodatkowania, jeżeli korygują one ukształtowany przez rynek podział dochodów i majątku. Ricardo jest autorem tzw. reguły edynburskiej głoszącej, że sytuacja podatnika po zapłaceniu podatku powinna pozostać prawie nie zmieniona¹². Reguła edynburska jest więc załączkiem teorii podatku neutralnego. Podatki i opłaty publiczne nie mogą pozbawiać podatników i ich rodzin środków gwarantujących minimalny poziom ich egzystencji¹³. Ustanowienie minimum podatkowego wynika więc z powszechnie akceptowanego przekonania, że jeśli ktoś ma tylko tyle, że wystarczy mu zaledwie na niezbędne utrzymanie rodziny, to nie można od niego żądać ofiary na rzecz potrzeb

¹⁰ Za: M. Niesiobędzka, *Relacje podatnik – państwo jako predyktory moralności podatkowej*, „Psychologia Społeczna”, tom 43(11), s. 123-132. Wnioski z badań, s. 127-129.

¹¹ Za: <http://www.bankier.pl/wiadomosc/Moralnosc-podatkowa-2152502.html> [04.02.2016].

¹² E. Bombińska, *Za i przeciw progresji opodatkowania dochodów osobistych*, [w:] *Finanse, banki i ubezpieczenia w Polsce u progu XXI wieku. Opodatkowanie*, Tom VI. Akademia Ekonomiczna, Poznań 2000, s. 20.

¹³ Art. 213 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483.

społecznych. „*O tym czy system podatkowy jest sprawiedliwy, nie decyduje sama forma progresji, nawet najlepiej skonstruowanej i uwzględniającej zróżnicowane obciążenia w zależności od wielu różnych czynników, zarówno obiektywnych, jak i subiektywnych. O tym czy opodatkowanie jest sprawiedliwe, nie decyduje jeden podatek, ale cały kompleks podatków, składających się na konkretny system opodatkowania, z możliwością ich przerzucania włącznie*”¹⁴.

Ustawodawca, który chce zapewnić efektywną realizację dochodów budżetowych, nie może lekceważyć nastawienia podatników wobec podatku (obowiązków podatkowych) oraz przesłanek, które kształtują i modyfikują to nastawienie. Przesłanki wskazują na zjawisko określane mianem psychologii podatkowej (psychologii opodatkowania)¹⁵. Zatem można stwierdzić, iż psychologia podatkowa bada przesłanki i skutki reakcji podmiotów stosunków podatkowych podczas podejmowania decyzji w sferze opodatkowania. Podstawowym problemem jest odpowiedź na pytanie, jakie mogą i jakie powinny być relacje między realną (faktyczną) wysokością obciążenia podatkowego, a jego rzeczywistym „odbiorem” przez podatnika¹⁶. Relacja ta jest wypadkową indywidualnej oceny, czy w sensie podatkowym „pracuję” jeszcze dla siebie, czy przede wszystkim dla budżetu państwa. To spojrzenie wiąże się z progiem wytrzymałości podatkowej podatnika. Podatnik ocenia przede wszystkim poziom dochodu, który pozostaje w jego dyspozycji w następstwie opodatkowania. Bardzo często ocena podatnika ma charakter subiektywny i różni się od oceny ustawodawcy¹⁷. Zasadniczym kryterium odniesienia dla oceny sytuacji, która ukształtowała się po spełnieniu obowiązku podatkowego jest wskaźnik dobrobytu, będący pochodną konsumpcyjnego lub produkcyjnego wykorzystania dochodu. Podatnik formułuje subiektywną ocenę, która zawiera się w odpowiedzi na pytanie jakie jest moje obciążenie podatkowe.

Obecnie najbardziej dyskutowana jest nie liczba zasad, którym powinien odpowiadać podatek i cały system podatkowy, ale kwestia sprawiedliwości podatkowej, formułowana zgodnie z zasadami A. Wagnera jako powszechność opodatkowania i równość podatkowa. Zasady te są rozumiane jednak inaczej niż w XVIII i XIX wieku. Współcześnie równość nie oznacza proporcjonalnego opodatkowania dochodu czy majątku podatnika, lecz opodatkowanie zgodnie z jego możliwościami dochodowymi. Tak rozumiana równość zakłada redystrybucję dochodów. Obok wymienionych elementów istotny dla praktycznego stosowania zasady sprawiedliwości jest problem rodzaju podatków wchodzących w skład systemu podatkowego i zakresu ich stosowania. Systemy podatkowe, w których przeważają podatki bezpośrednie, są bardziej sprawiedliwe¹⁸. Przyjmuje się, iż podatek sprawiedliwy to podatek zróżnicowany

¹⁴ N. Gajl, *Teorie podatkowe w świecie*, PWE, Warszawa 1992, s. 143.

¹⁵ Zob. P.M.Gaudamet, J. Molinier, *Finanse publiczne*, PWE, Warszawa 2000, s. 441; A.Gomułowcz, J.Malecki, *Podatki i prawo podatkowe*, LexisNexis, Warszawa 2004, s. 221; A.Gomułowicz, *Zasada sprawiedliwości podatkowej*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2001, s. 93.

¹⁶ Za: M. Niesiołbódzka, *Podatki*, [w:] *Psychologia ekonomiczna*, GWP, Gdańsk 2004, s. 507-510.

¹⁷ Cyt. M. Duszyński, T. Wołowicz, *Psychologiczne granice opodatkowania*, [w:] Z. Uchnast (red.), *Psychologia kierowania: rywalizacja współdziałanie*, WSB-NLU, Nowy Sącz 2007, s. 213-214.

¹⁸ S. Dolata, *Uwarunkowania i konsekwencje reformy systemu podatkowego*, [w:] A. Pomorska (red.), *Kierunki reformy polskiego systemu podatkowego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2003, s. 55.

i zindywidualizowany, uwzględniający wiele czynników wpływających na jego wielkość. Po-datek dochodowy cechujący się personalizacją, dostosowywany jest do indywidualnej sytuacji podatnika, dzięki czemu spełnia on zasadę sprawiedliwości¹⁹.

Kluczowym problemem związanym z budową systemu podatkowego jest zagadnienie granic opodatkowania. Fiskalna wydajność podatku i całego systemu podatkowego ma określone granice. Jest wiele powodów, które sprawiają, że opodatkowanie napotyka granice możliwości realizacji funkcji dochodowej. Z reguły wiążą się one z naruszeniem zasad kształtowania racjonalnego systemu podatkowego, w tym z deprecjonowaniem znaczenia zasady sprawiedliwości opodatkowania²⁰. Doktryna podatkowa wskazuje, że w odniesieniu do danego systemu ekonomicznego granice opodatkowania nie są „sztywne” i dane raz na zawsze. Są „elastyczne”, gdyż zmieniają się wraz z ewoluowaniem systemu podatkowego²¹.

Sprawiedliwość a efektywność opodatkowania

Praktycy i politycy poszukują przesłanek, które czyniłyby system podatkowy racjonalnym z punktu widzenia realizacji zarówno funkcji fiskalnej (efektywności poboru) i redystrybucyjnej (rozumianej jako sprawiedliwy podział). W normie sprawiedliwości poszukuje się obiektywnego kryterium usprawiedliwiającego konieczność nakładania podatków. Poza tym norma sprawiedliwości ma stanowić punkt wyjścia do tworzenia poszczególnych rozwiązań podatkowych, zarówno w aspekcie poszczególnych podatków, jak i całego systemu podatkowego²². Problem optymalnego podziału dochodu można analizować oddzielnie, jak i w kontekście innych kwestii polityki gospodarczej, których rozwiązywanie wymaga stosowania instrumentów wpływających na podział dochodu. Mamy wtedy do czynienia z wyborem przez państwo kryteriów rozkładu obciążeń podatkowych, kształtujących końcowy podział dochodu i majątku²³.

Sprawiedliwość w opodatkowaniu jest problemem, który zarówno w doktrynie podatkowej, jak i praktyce stanowienia prawa podatkowego jest aktualny i budzący różnorodne kontrowersje, a wszelkie próby uściślenia tego pojęcia nie mogą pomijać sprawiedliwości jako zasady etycznej²⁴. Poza tym termin sprawiedliwość jest dodatnio oceniany jako odnoszący się do wartości społecznych. Przedmiotem tak pojętej sprawiedliwości jest zawsze konkretny układ stosunków społecznych i ekonomicznych oraz odpowiednie normy regulujące sposoby jej wdrażania²⁵. Preferuje się różne kryteria sprawiedliwej dystrybucji: 1) każdemu to samo, 2) każdemu według jego zasług, 3) każdemu według jego dzieł, 4) każdemu według potrzeb,

¹⁹ R. Wolański, *Opodatkowanie małych i średnich przedsiębiorstw*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2002, s. 76.

²⁰ A. Gomułowicz, *Zasada sprawiedliwości podatkowej*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2001, s. 81.

²¹ E. Tegler, *Wybrane zagadnienia zdolności podatkowej*, [w:] E. Czerwińska (red.), *Zdolność podatkowa i wiarygodność kredytowa przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań 1994, s. 68.

²² Zob. J. Głuchowski, *Sprawiedliwość podatkowa: założenia teoretyczne i możliwości aplikacyjne*, [w:] *System podatków: Stan, kierunki reformy, wpływ na wzrost gospodarczy*, RSSG, Raport nr 35, Warszawa 1999, s. 38 i d.

²³ Za: N. Acocella, *Zasady polityki gospodarczej*, PWN, Warszawa 2002, s. 29.

²⁴ A. Gomułowicz, *Zasada sprawiedliwości podatkowej*, ABC, Warszawa 2001, s. 12.

²⁵ J. Głuchowski, *Sprawiedliwość ...*, *op.cit.*, s.38.

5) każdemu według pozycji, 6) każdemu według tego, co przyznaje prawo. Analiza tych kryteriów dystrybucji pozwala dostrzec, iż w zasadzie są one nie do pogodzenia²⁶. W praktyce norma etyczna opodatkowania wywołuje dwojakiego rodzaju komplikacje, oparte na braku zaufania do idei sprawiedliwości, zarówno przez władzę publiczną, jak i samego podatnika. Nieufność ustawodawcy wynika z obawy o możliwość połączenia sprawiedliwości ze skutecznością (efektywnością fiskalną) opodatkowania. Obawa podatników wynika ze świadomości, iż władza publiczna powołując się na walor sprawiedliwości, realizuje zmiany w systemie podatkowym, będące często jej zaprzeczeniem. W doktrynie podejmowane próby rozwiązania problemu sprawiedliwego opodatkowania nigdy nie zostały zrealizowane, z uwagi na praktyczną trudność w pogodzeniu interesu dobra publicznego z indywidualnym interesem podatników. Pojawia się zatem pytanie o to, gdzie powinna przebiegać granica opodatkowania, z punktu widzenia efektywności i sprawiedliwości oraz skali i zakresu redystrybucji podatkowej (pionowej i poziomej)²⁷. Ponadto pojęcie sprawiedliwości musi być rozpatrywane w kontekście rozwiązania problemu sprzeczności interesów różnych grup społecznych, zawodowych, politycznych²⁸. Podatnicy, często i w różnych sytuacjach, powołują się na sprawiedliwość podatkową, utożsamiając ją najczęściej z redukcją lub eliminacją obciążenia podatkowego. Sprawiedliwość podatkowa w ujęciu obiektywnym, ma walor praktyczny, ponieważ w tym rozumieniu uwzględnia ją władza publiczna nakładając podatki. Biorąc pod uwagę cechy podatku oraz obiektywne i subiektywne postrzeganie obciążenia podatkowego sprawiają, iż w podatniku powstaje reakcja obronna przed uszczupleniem jego dochodu. Jednocześnie oczekując określonych świadczeń ze strony władzy publicznej może zmierzać do redukcji swoich własnych obciążeń podatkowych²⁹. Współcześnie akceptowany jest pogląd, iż sprawiedliwe rozłożenie ciężaru podatkowego to takie, które uwzględnia zdolność podatkową, czyli dostosowanie ciężaru podatkowego do indywidualnej sytuacji ekonomicznej (a często i pozaekonomicznej) podatnika. Z przyjęciem takiego stanowiska wiąże się rozróżnienie sprawiedliwości podatkowej poziomej i pionowej³⁰. Kryterium sprawiedliwości obiektywnej (poziomej i pionowej) jest problematyczne, gdyż trudno jest rozstrzygnąć, które grupy powinny płacić wyższe podatki i o ile wyższe powinny być te podatki³¹. Można przyjąć, iż sprawiedliwość podatkowa jest realizowana poprzez powszechność i równość opodatkowania. Stosowanie różnorodnych preferencji podatkowych może być następstwem uwzględniania równości podatkowej ujmowanej subiektywnie. Równość taka wymaga bowiem dostrzeżenia różnej sytuacji materialnej, rodzinnej, czy społecznej podatnika.

²⁶ T. Wołowiec, M. Cienkowski, *Podatek dochodowy a równość i sprawiedliwość opodatkowania*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Warszawskiej im. Marii Skłodowskiej-Curie” 2015, nr 3, s. 61-85.

²⁷ Zob. S. Owsiak, *Finanse publiczne. Teoria i praktyka*, PWN, Warszawa 1999, s. 57.

²⁸ Por. T. Wołowiec, *Sprawiedliwość opodatkowania a ekonomiczna efektywność – wybrane aspekty*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2008, Tom LXXVII, s. 227-249.

²⁹ Szerszej: J. Gluchowski, *Sprawiedliwość ...*, *op.cit.*, ss. 38-40.

³⁰ T. Famulska, *Sprawiedliwość podatkowa*, „Przegląd Podatkowy” 1996, nr 5, s.3.

³¹ Por. D.E.G. Lea, P. Webley, R. Tarby, *The individual in the Economy*, Oxford University Press, Oxford 1987, s. 300.

Iluzje fiskalne

Ustawodawca określając poziom obciążeń systemu podatkowego, jak i jego strukturę postępować musi zgodnie z regułą „złotego środka” Arystotelesa. Z jednej strony potrzeby budżetowe determinują poziom obciążeń fiskalnych, z drugiej strony względy polityczne i społeczne nakazują nie tyle umiar, lecz stosowanie takich rozwiązań, które zwiększając dochody podatkowe budżetu jednocześnie nie wywołują u podatnika subiektywnego wrażenia wzrostu obciążeń podatkowych. W teorii finansów publicznych występuje – nurt badawczy związany z iluzjami fiskalnymi, odnoszącymi się do obszaru zobowiązań podatkowych³². Teorie iluzji fiskalnych nawiązują do psychologicznego zjawiska iluzji w ogóle, a zostały rozwinięte przez włoskich ekonomistów A. Puvianiego i M. Fasianiego³³. Istota iluzji fiskalnych polega na niewłaściwym postrzeganiu procesów ekonomicznych, ukryciu opodatkowania, wysokości rzeczywistych obciążeń podatkowych, zróżnicowaniu ciężarów podatkowych, itp. Iluzje fiskalne mogą być wywołane przez³⁴:

- 1) ukrywanie związku pomiędzy wielkością finansowych środków publicznych, a korzyściami odnoszonymi przez podatnika;
- 2) wywołanie wrażenia u podatnika, że płacone przez niego podatki są korzystne, gdyż w ich wyniku podatnik uzyskuje nadzwyczajne korzyści, wówczas nakładany podatek jest postrzegany jako mniej uciążliwy;
- 3) zastępowanie podatków opłatami i składkami – jest to skuteczny sposób wywoływania iluzji fiskalnych (podatnik ma złudne wrażenie, iż nie są to obciążenia o charakterze przymusu podatkowego);
- 4) wykorzystywania nastrojów społecznych dotyczących kwestii, której rozwiązanie wymaga realizacji dodatkowych wydatków; jest to dogodna okoliczność do wprowadzenia podatku, w efekcie podatnik solidaryzuje się ze społeczeństwem;
- 5) zastraszanie społeczeństwa negatywnymi skutkami w przypadku nie wprowadzenia podatku;
- 6) wprowadzanie wielu tytułów podatkowych (poszerzanie tzw. bazy podatkowej), co sprzyja powstawaniu iluzji, iż obciążenie podatnika jest mniejsze, niż w przypadku podatku wymierzonego od jednego przedmiotu (np. dochodu, majątku, obrotu, czynności itd.);
- 7) rozmywanie odpowiedzi na pytanie kogo rzeczywiście obciąża podatek.

Zamazywanie związku pomiędzy wydatkami publicznymi a uiszczanymi przez indywidualny podmiot podatkami może się dokonywać poprzez:

- a) oparcie dochodów publicznych na dochodach sektora publicznego, co było charakterystyczne dla krajów realnego socjalizmu; podatek ma charakter ukryty, obywatelom wydaje się, że w ogóle nie płacą podatków lub płacą je w minimalnym stopniu;
- b) stosowanie podatków pośrednich, ukrytych w cenach nabywanych towarów i usług;

³² Zob. J.M. Buchanan, *Public Debt, Cost Theory and the Fiscal Illusion*, [w:] J.M. Ferguson (red.), *Public Debt and Futures Generations*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1964 oraz tego autora: *Finanse publiczne w warunkach demokracji*, PWN, Warszawa 1997, s. 164-169.

³³ Por. A. Puviani, *Teoria della illusione nelle entrate pubbliche*, Perugia 1897 oraz tegoż autora: *Teoria della illusione finanziaria*, Palermo 1903 i M. Fasiani, *Principii di scienza delle finanze*, t. I, wyd. 2, Turyn 1961.

³⁴ Iluzje fiskalne zebrał i opisał: S. Owsiak, *Finanse publiczne. Teoria i praktyka*, PWN, Warszawa 2000.

- c) zaciąganie pożyczek (dług publiczny); tworzy to iluzję, że podatnik nadal zachowuje swój dochód, czerpie z niego procent (oprocentowanie obligacji) zapominając, że w przyszłości władze publiczne muszą zrekompensować wydatki na spłatę i obsługę długu publicznego poprzez wzrost obciążeń podatkowych;
- d) finansowanie wydatków przez inflacyjne kreowanie pieniądza i obciążanie nimi podatnika poprzez wzrost cen towarów i usług;
- e) deklarowanie fałszywych obietnic, że nakładane podatki mają charakter przejściowy w związku z koniecznością poniesienia wydatków na nadzwyczajne cele społeczne, narodowe itp. – w rzeczywistości nałożone podatki nabierają cech trwałości.

Określenie granic opodatkowania ma istotne implikacje zarówno teoretyczne, jak i praktyczne. Polityk podatkowy mądrze unika przesady w obciążaniu podatkami, jeżeli w odniesieniu do całego systemu podatkowego kieruje się dyrektywą zachowania źródła podatku. Naruszenie źródła dochodu powoduje ewidentny spadek dochodów podatkowych. Nierozpoznanie granic opodatkowania, a zatem brak wiedzy dotyczącej „momentu” ich przekroczenia, są równoznaczne z brakiem wiedzy o efektywności (wydajności) systemów podatkowych.

Jednostki dokonują wyborów nie na podstawie prawidłowo oszacowanych kosztów podatkowych, ale często na podstawie własnej świadomości tych kosztów oraz przewidywań co do ich wielkości. Niewiedza (nieświadomość) jednostki w odniesieniu do własnych zobowiązań podatkowych nie mierzy prawidłowo owej „nieświadomości”. Im lepiej podatnik jest poinformowany, tym większa powinna być jego „świadomość podatkowa”. Zatem „niewiedza” staje się w pewnym nieprecyzyjnym znaczeniu miarą „nieświadomości podatkowej”. Wiedza o skali stopnia reakcji podatników na zmiany w opodatkowaniu pozwala ustawodawcy efektywnie realizować projekty zmian w systemie podatkowym³⁵. Można wskazać na następujące obszary reakcji podatników³⁶:

1. Podatnik postrzega zobowiązania podatkowe przez pryzmat stawek nominalnych. Przyjmując, że stawka nominalna wynosi 30%, a faktyczna 15% (dzięki systemowi ulg i zwolnień podatkowych), to ustawodawca redukując ulgi zbliży stawkę nominalną do realnej na przykład na poziomie 18%, uzyska dwa efekty – podatnikom wydaje się że płacą mniej, a ustawodawca generuje wyższe dochody budżetowe.
2. Szeroka baza podatkowa oznacza, że im więcej podmiotów i przedmiotów podlega opodatkowaniu, tym stawki w poszczególnych podatkach mogą być niższe. Jednocześnie podatnicy ulegają złudzeniu, iż poszczególne podatki są „niskie”, ale „łącznie” wskaźnik fiskalizmu jest (może być) wysoki.
3. Wprowadzanie do systemu podatkowego opłat i składek o charakterze podatkowym, pozwala zakamuflować faktyczny poziom obciążeń fiskalnych. Podatnicy postrzegają swoje obciążenia przez pryzmat stopy opodatkowania, nie dostrzegając innych ukrytych i przymusowych należności publiczno-prawnych.

³⁵ Ciekawe badania na temat mentalności i moralności podatkowej zawarto w: M. Paternak-Malicka, *Mentalność i moralność podatkowa a reakcje gospodarstw domowych na obowiązek podatkowy*, „Modern Management Review”, vol. XVII, 2013, nr 1, s. 87-98.

³⁶ Cyt. M. Duszyński, T. Wołowicz, *Psychologiczne granice opodatkowania*, [w:] Z. Uchnast (red.), *Psychologia kierowania: rywalizacja współdziałanie*, WSB-NLU, Nowy Sącz 2007.

Bibliografia:

- Acocella N., *Zasady polityki gospodarczej*, PWN, Warszawa 2002.
- Bańka A., *Psychologia organizacji*, [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, GWP, Gdańsk 2000.
- Bombińska E., *Za i przeciw progresji opodatkowania dochodów osobistych*, [w:] *Finanse, banki i ubezpieczenia w Polsce u progu XXI wieku. Opodatkowanie*, Tom VI. Akademia Ekonomiczna, Poznań 2000.
- Bradley B., *The fair tax*, PocetBooks, New York 2004.
- Buchanan J.M., *Finanse publiczne w warunkach demokracji*, PWN, Warszawa 1997.
- Buchanan J.M., *Public Debt, Cost Theory and the Fiscal Illusion*, [w:] J.M. Ferguson (red.), *Public Debt and Futures Generations*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1964.
- Cuccia A., Karnes G., *A closer look at the relation between tax complexity and tax equity perceptions*, „Journal of Economic Psychology” 2001, nr 22.
- Dolata S., *Uwarunkowania i konsekwencje reformy systemu podatkowego*, [w:] A. Pomorska (red.), *Kierunki reformy polskiego systemu podatkowego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2003.
- Duszyński M., Wołowicz T., *Psychologiczne granice opodatkowania*, [w:] Z. Uchnast (red.), *Psychologia kierowania: rywalizacja współdziałanie*, WSB-NLU, Nowy Sącz 2007.
- Eriksen K., Fallan L., *Tax knowledge and attitudes towards taxation: A report on a quasi-experiment*, „Journal of Economic Psychology” 1996, nr 17.
- Famulska T., *Sprawiedliwość podatkowa*, „Przegląd Podatkowy” 1996, nr 5.
- Fasiani M., *Principii di scienza delle finanza*, t. I, wyd. 2, Turyn 1961.
- Gajl N., *Teorie podatkowe w świecie*, PWE, Warszawa 1992.
- Gaudamet P.M., Molinier J., *Finanse publiczne*, PWE, Warszawa 2000.
- Głuchowski J., *Sprawiedliwość podatkowa: założenia teoretyczne i możliwości aplikacyjne*, [w:] *System podatków: Stan, kierunki reformy, wpływ na wzrost gospodarczy*, RSSG, Raport nr 35, Warszawa 1999.
- Gomułowicz A., Małecki J., *Podatki i prawo podatkowe*, LexisNexis, Warszawa 2004.
- Gomułowicz A., *Zasada sprawiedliwości podatkowej*, ABC, Warszawa 2001.
- Hite P., Roberts M., *Analysis of the tax reform based on taxpayers perceptions of fairness and self-interest*, „Advanced in Taxation” 1992, nr 4.
- <http://kopalniawiedzy.pl/skala-podatkowa-progresja-podatkowa-szczescie,13846>. Autor: Mariusz Błoński.
- <http://www.bankier.pl/wiadomosc/Moralnosc-podatkowa-2152502.html> [04.02.2016].
- <http://www.obserwatorfinansowy.pl/forma/rotator/budzetowanie-rzadowe/>. Autor: Jan Cipiur [04.02.2016].
- https://mfiles.pl/pl/index.php/Otoczenie_podatkowe [01.02.2016].
- Kirchler E., *The economic psychology of tax behavior*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Kirchler E., *Balance between giving and receiving: Tax morality and satisfaction with Pscal policy as they relate to the perceived just distribution of public resources*, “Reitaku International Journal of Economic Studies” 1997, no 5.
- Lea D.E.G., Webley P., Tarby R., *The individual in the Economy*, Oxford University Press, Oxford 1987.
- Niesiołędzka M., *Podatki*, [w:] *Psychologia ekonomiczna*, GWP, Gdańsk 2004.
- Niesiołędzka M., *Relacje podatnik – państwo jako predyktory moralności podatkowej*, „Psychologia Społeczna”, tom 4 3(11).
- Nowak E., *Strategiczna rachunkowość zarządcza*, PWE, Warszawa 2008.
- Owsiak S., *Finanse publiczne. Teoria i praktyka*, PWN, Warszawa 2000.
- Paternak-Malicka M., *Mentalność i moralność podatkowa a reakcje gospodarstw domowych na obowiązek podatkowy*, „Modern Management Review”, vol. XVII, 2013, nr 1.
- Piaseczna E., *Przyczyny zjawisk unikania i uchylania się od opodatkowania, 27 marca 2013 r.*, <http://doradcypodatkowyonline.eu/pl/artykuly-lista/przyczyny-zjawisk-unikania-i-uchylania-sie-od-opodatkowania>.
- Poszwa M., *Zarządzanie podatkami w małej i średniej firmie*, C.H. Beck, Warszawa 2007.
- Puviani A., *Teoria della ilusione nelle entrate publice*, Perugia 1897.
- Sowiński R., *Uchylanie się od opodatkowania*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2009.
- Tegler E., *Wybrane zagadnienia zdolności podatkowej*, [w:] *Zdolność podatkowa i wiarygodność kredytowa przedsiębiorstwa*, E. Czerwińska (red.), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań 1994.

Timothy C.I., *Accounting Devices and Fiscal Illusions*, Międzynarodowy Fundusz Walutowy (*Staff Discussion Notes*), 2012.

Wolański R., *Opodatkowanie małych i średnich przedsiębiorstw*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2002.

Wołowiec T., Cienkowski M., *Podatek dochodowy a równość i sprawiedliwość opodatkowania*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Warszawskiej im. Marii Skłodowskiej-Curie” 2015, nr 3.

Wołowiec T., *Sprawiedliwość opodatkowania a ekonomiczna efektywność – wybrane aspekty*., „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2008, Tom LXXVII.